

Q'ZBEK TILIDA ARABCHA KO'PLIK SHAKLLARINING QO'LLANILISHI

Muratkulov Amanulla Tursunkulovich

*Guliston davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida
katta o'qituvchi*

USE OF ARABIC PLURAL FORMS IN UZBEK

*Muratkulov Amanulla Tursunkulovich, Gulistan state university
department of uzbek linguistics head teacher*

<https://orcid.org/0009-0008-9481-3710>
amanulla.muratkulov@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqola o'zbek tilshunosligi terminlarida arabcha ko'plik shaklidagi so'zlarning qo'llanilishi, termin o'rtasidagi aloqadorlik masalalari, tilshunoslik terminlarining o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalarga bag'ishlanadi.

Tayanch so'z va iboralar: ulamo, a'mol, a'fol, maloika, Mashoyix, fuqaro, avliyo, sahoba, rusum, inshoot, aqvom, arbob, hudud, asbob, arvoq.

Abstract. This article is devoted to issues such as the use of Arabic plural words in Uzbek linguistics terms, issues of relationship between terms, specific features of linguistic terms.

Basic words and phrases: ulama, amal, afol, maloika, Mashoyikh, citizen, saint, companion, rusum, structure, aqvam, figure, territory, instrument, ghost.

Ma'lumki, o'zbek tili leksik boyligini shu tilning o'ziga xos leksik qatlami bilan birga o'zlashgan qatlam ham tashkil qiladi. Xalqlar o'rtasida turli sohalaridagi o'zaro aloqalar u yoki bu xalqning tillariga ta'sir ko'rsatgan. Bir tilga xos bo'lgan fonetik, leksik va boshqa elementlar ikkinchi tilga o'tib, o'zlashib ketgan. O'zbek xalqi xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lganligi, boshqa tillardan o'zbek tiliga ham ko'plab so'zlarning o'zlashuviga olib keldi. Bu, o'z navbatida, o'zbek tili lug'at sostavida o'zlashgan leksik qatlamni vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Buni arab tili misolida ko'rib chiqamiz.

Eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida arab tiliga xos bo'lgan ko'plik qolipdagi so'zlari keng iste'moldadir. Masalan: Olim - ulamo, rab-arbob, sabab- asbob, asl-usl, asar- asor, faqir-fuqaro, amal-a'mol, xulq-axloq, had-hudud va h.k

Misol: Ulamoning fasodi ta'm bila va fuqaroning fasodi riyo birla. (Nasoyim ul- muhabbat 85 bet).

Yana : Bu toifaning a'mol va a'fol va muomilot va riyozotdin va ba'zini zikr qilmoq. (Nasoyim ul- muhabbat 85 bet)

Eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'plik qolipdagi arabiy so'zlar ko'plik ma'nosini anglatgani holda keng qo'llanadi.

Malak- maloika, she'r – ash'or, hayvon-hayvonot, sohib –sahoba, ruh-arvoq va h.k. Nabotot va hayvonot kalomining samoi va maoniysiga vuquf topmoq. (Nasoyim ul- muhabbat 85-bet)

Yana: ... Mashoyix diydorlaridin bahramand va suhbatlaridan arjumand ermish. (Nasoyim ul- muhabbat 85-bet)

Yana: Ajdodlari arab bo'lgan shayx Muborak ham Bianadagi xalq harakatida ishtirok etgan. (Humoyun va Akbar 275-bet).

Yana: Chinorning dastlabki ellik – oltmish yildagi o'sishi bir avlod umriga qiyos etgulikdir.(Humoyun va Akbar 286-bet).

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zlashgan arabiy so'zlarning birlik va ko'plik shakli yonma-yon kelib, juft so'zlarni hosil qiladi va ular ma'no kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Masalan: Davr - davron, sir - asror, haq - huquq, shart - sharoit, hol - ahvol, rasm - rusum va h.k.

O'zbek adabiy tiliga o'zlashgan arabiy so'zlarning ko'plik shakli birlikdagi shakliga nisbatan kengroq

iste'molda. Masalan: siloh - aslaha, valad - avlod, vali -avliyo, nabi - anbiyo, uzv - a'zo va h.k. Bu so'zlarning ko'plik shakli o'zbek tilida mustaqil ma'no beruvchi birlikdagi so'z sifatida keng qo'llanadi.

"Avliyolikning boshlanishi payg'ambarlikning oxiridir". (Nasoyim ul- muhabbat 309-bet)

Yana: Chun anbiyoning ashrafi erdi, qavm-aqvomning ashaddiy... (Nasoyim ul- muhabbat 183-bet).

2. Arab tilida bir so'z ikki yoki undan ortiq ko'plik shakliga ega. O'zbek adabiy tiliga ulardan bir shakliga o'zlashgan bo'lib, u birlikdagi ma'nosiga ma'nodosh bo'lgan so'zni ifodalaydi.

Arab tilida ayn so'zi o'zbek tiliga "ko'z" deb tarjima qilinadi. Uning ko'plik shakllari (uyun), (a'yun), (ayon). Bular (uyun), (a'yun) "ko'zlar" deb tarjima qilinadi, (a'yon) ko'plik shakli esa o'zbek tiliga o'zlashgan bo'lib, u "ko'zga ko'ringan shaxslar" degan ma'noni anglatadi. M: A'yonlar Akbarga ta'zim qildilar.(Humoyun va Akbar 298 bet)

3. Arab tilida ko'plikdan ko'plik yasash usuli ham mavjud bo'lib bunday "o'ta" ko'plik qolipidagi so'zlar ham o'zbek tilida qo'llanadi.

(dor) – "uy", "turar joy" so'zining ko'pligi (dur) bo'lib, undan (diyor) - ko'plik shakli yasaladi. O'zbek adabiy tilida "diyor" so'zi keng qo'llanilib, u endi faqat, "uy", "turar joy" degan ma'nolarni anglatib qolmay, balki, keng ma'nodagi "yashash joyi", "yurt", "mamlakat" degan ma'nolarni ham bildiradi.

Arab tilida ko'plikdagi otlarga (ot) qo'shimchasi qo'shib ham "o'ta" ko'plik yasaladi. Masalan: (ajibatun)- so'zidan (ajoibu)- ko'plik- (ajoibot)- (o'ta ko'plik yasalgan). "Ajoib" va "ajoibot" so'zlari o'zbek tilida keng qo'llanadi.

4. Arabiy so'zlarning o'zlashgan ko'plik shakllari hozirgi o'zbek adabiy tilida "g'alati mashhur" iborasi bilan ham qo'llanadi. Xolbuki bu ichki ma'no jihatidan bog'liqlik bo'lsa-da, so'zlar o'zining asosiy bosh ma'nosidan uzoqroq ma'noni anglatib keladi.

Masalan, "insho" so'zining arab tilidagi lug'aviy ma'nosi:

a) Muassasa, qurilish

b) Ijodiy asar, sochma asar, yozuv xat.

O'zbek adabiy tilida insho so'zi faqat "sochma asar", "asar", "yozuv xat" ma'nosini

ifodalab keladi. Bu so'zning arab tilidagi ko'plik shakli "inshoot" bo'lib, bu so'z o'zbek adabiy tilida faqat "qurilish", "bino", "imorat" kabi ma'nolardagina qo'llanadi. Yoki, arabiy xotira so'zi g'oya, tushuncha, esda saqlash kabi ma'nolarni anglatasa, uning ko'plik shakli xavotir o'zbek adabiy tilida o'zining bosh ma'nosidan uzoqroq bo'lgan "tahlika", "qo'rquv" ma'nolarida ishlatiladi.

Shuningdek, munshaat "qurilish", "muassasa" ma'nolarini bildiruvchi arabiy so'zning ko'pligi munshaot, hozirgi o'zbek tilida "mayda nasriy asarlar", "xatlari to'plami" ma'nosida qo'llanadi.

5. Arab tilidagi ko'plik qo'shimchasi (ot) fe'lining funksional formalarni hisoblangan harakat nomi (masdar), va sifatdoshlarga qo'shib ko'plik shaklini hosil qiladi. Bunday so'zlarning ham birlik, ham ko'plik shakllari o'zbek tilida o'zlashgan bo'lib, keng iste'moldadir. Lekin bu so'zlarning har ikkala shakli ham mustaqil ma'no anglatuvchi so'z bo'lib, boshqa-boshqa grammatik vazifalarni bajaradi.

a) Masalan: " harakat nomi"-masdarga (ot) qo'shilgan.

Islah-islohot (4-bob masdari)

Hisob-hisobot (3-bob masdari)

b) sifatdoshlarga ot qo'shimchasi qo'shib ko'plik shakllari yasaladi.

Masalan: Mavjud-mavjudot, mahsul-mahsulot.

Otlarda ko'plik shakli asosan -lar affiksi yordamida hosil bo'ladi. Eski o'zbek tilida ham bu affiksning asosiy vazifasi grammatik ko'plik ma'nosini ifodalashdan iborat bo'lgan:

Dahr bog'i gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzi gul, jismi suman, ko'yi gulistonimg'a ayt. (A. Navoiy)

Qal'alarni, bo'stonlarni, ko'p makonlarni
Vayron etdi hukmronliq degan kasofat. (Dilshodi Barno)

"Ayollar sochi uzun, aqli qisqadur", degonlarga
Tovuqcha aqli yo'q, axlatni titkonlarga o't tushsin
(Anbar Otin)

Ko'nglung istar yorlar birla hamesha shod bo'l,
Mendin-u kimdinki, ko'nglung istamas ozod bo'l.
(A.Navoiy)

Ey raqiblar, siz deyursi: "Ishq so'zidin kech-kech".

Men deyrman: "Ishq so'zidin kechmagayman
hech-hech".(Dilshodi Barno)

-lar affiksi ko‘plikdan boshqa ma’nomlarni ham ifodalagan. Masalan, mavhum tushunchani bildiradigan otlarga qo‘shilganda ko‘plikni emas, balki kuchaytirish, ta’kidlash kabi ma’nomlarni ifodalaydi:

Ey Navoiy, bor anga mundoq uqubatlarki, bor
Hajrdin dardi-yu lekin vasldin darmoni yo‘q.
(A.Navoiy)

Sho‘x ikki g‘izolingni noz uyqusidin uyg‘at,
To uyqulari ketsun, gulzor ichida o‘ynat.
(A.Navoiy)

Oshiq o‘ldum, bilmadim, yor o‘zgalarga yor emish,
Olloh-olloh, ishq aro mundoq balolar bor emish.
(A.Navoiy)

Ishq dardinmu deyin, hajri nabardinmu deyin,
Bu qatiq dardlar aro vasli davosinmu deyin.
(A.Navoiy)

-lar affiksi payt bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib,
grammatik ko‘plikni bildirmay, ravish ma’nosini
ifodalaydi:

Holo... podshohimiz zamonlarida bir bo‘sh
chordevor topilmas, uyalurmiz.
(Gulxaniy “Zarbulmasal”)

Yillardan ham yiroq bo‘ldi zulmatli soat,
Tokay davom etar bundog‘ alam-razolat (Dilshodi
Barno)

Garchi avvallar niyozimni ko‘rub noz etti do‘st,
Lek holo do‘stlug‘ oyinini soz etti do‘st.
(Shermuhammad Munis Xorazmiy)

-lar affiksli shakl hurmat ma’nosini ham
ifodalaydi:

→ Bizning jamoamizni Abdulloxonning otalari
birlan bizning otalarimizning ayrilg‘an yeridin to
bizga kelguncha tarixlarni bitmay edilar.

(Abulg‘oziy Bahodirxon “Shajarayi turk”)

→ Abulg‘azining o‘g‘ullari Anusha Muhammad xan
atalari kamina atlag‘anda o‘n to‘rt yoshlarinda edilar.
(Bahodirxon “Shajarayi turk”)

“Atrok” so‘zining asl o‘zagi “turk” so‘zi bo‘lib
turkiy asos hisoblanadi va bu so‘zning arabcha
ko‘plik shakli “atrok” shakliga keltirilgan. Demak,
arab tilidagi siniq ko‘plik sof arabcha so‘zlardan
yasalmasdan, balki asosi boshqa tildan o‘zlashgan
otlardan ham ko‘plik yasalishini kuzatishimiz
mumkin ekan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, arabiy
so‘zlarning ko‘plik shakllari ham eski o‘zbek tili
va hozirgi o‘zbek adabiy tilida keng qo‘llangan va
ular o‘rniga qarab alohida-alohida grammatik
funksiyalarni bajarib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.-Toshkent:
O‘qituvchi, 1980.-B 120, 251.2.
2. N. Ibrohimov, M. Yusupov. Arab tili
grammatikasi, 1-jild. – Toshkent: 1997.
3. Alisher Navoiy “Nasoim-ul muhabbat” asari. –
Toshkent, 2002.
4. Pirimqul Qodirov. Humoyun va Akbar. –
Toshkent: Sharq, 2006.

